

Podnet: 28.11.2023.
Revidiran: 29.1.2024.
Prihvaćen: 25.4.2024.

ŠTA MOŽEMO DA RADIMO I KAKVE ŽIVOTE MOŽEMO DA VODIMO?: BLAGOSTANJE, RAZVOJ I PRAVDA¹

Marko Konjović

Univerzitet u Beogradu – Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Bojana Radovanović

Univerzitet u Beogradu – Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Aleksandra Bulatović

Univerzitet u Beogradu – Institut za filozofiju i društvenu teoriju

APSTRAKT

U ovom radu razmatra se pristup zasnovan na sposobnostima kao pojmovni okvir za procenjivanje ljudskog blagostanja, te kao normativna paradigma za procenjivanje društvenog razvoja i društvene pravde. Pristup zasnovan na sposobnostima predstavlja alternativno i bogatije viđenje društvenog razvoja, odnosno viđenje koje podrazumeva da ljudi imaju slobodu da ostvare svoje potencijale i da vode živote koje imaju razloga da vrednuju. Pored toga, pristup zasnovan na sposobnostima brani ideju da društvena pravda zahteva obezbeđivanje određenih vrednih sposobnosti svim građanima i građankama barem

Kontakt autora:

Marko Konjović je istraživač saradnik na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

E-mail: marko.konjovic@ifdt.bg.ac.rs; ORCID 0000-0003-0206-5943

Bojana Radovanović je naučna saradnica na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

E-mail: bojana.radovanovic@ifdt.bg.ac.rs; ORCID 0000-0002-9186-0326

Aleksandra Bulatović je viša naučna saradnica na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

E-mail: aleksandra.bulatovic@ifdt.bg.ac.rs; ORCID 0000-0003-4273-8583

¹ Ovaj članak je realizovan uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada broj 451-03-66/2024-03/ 200025.

do nivoa koji je potreban za minimalno dostojanstven život. Poseban akcenat ovog rada stavljen je na jedan ključan problem koji opsega pristup zasnovan na sposobnostima. Naime, koje su sposobnosti vredne? Kako ih treba odrediti? Analizirajući „teorijsko-refleksivni pristup” i „deliberativno-demokratski pristup”, kao međusobno suprotstavljene pristupe projektu određenja vrednih ljudskih sposobnosti za normativne svrhe, nastojimo da pokažemo da je moguće kombinovati ova dva pristupa na plodonosan način.

KLJUČNE REČI: ljudske sposobnosti, funkcionisanja, pristup zasnovan na sposobnostima, blagostanje, razvoj, pravda

1. UVOD²

Mnogi ljudi širom sveta, čini se, teže da žive dobar život, kao i da žive u razvijenom i pravednom društvu. Ljudsko blagostanje, zaista, igra značajnu ulogu u našem individualnom, društvenom i političkom promišljanju; pored toga što nam je lično važno da živimo dobar život, ideja ljudskog blagostanja je i od ključne važnosti kako za ekonomsku politiku tako i za društvenu pravdu. Međutim, šta je dobar ljudski život ili ljudsko blagostanje? Šta znači da je jedno društvo razvijeno? Šta čini jedno društvo pravednim?

Nezadovoljni postojećim shvatanjima ljudskog blagostanja, društvenog razvoja i društvene pravde, ekonomista Amartija Sen (Amartya Sen) i filozofkinja Marta Nussbaum (Martha Nussbaum) su tokom prethodnih decenija razvili novu pojamovnu i normativnu paradigmu za razmišljanje o ovim pitanjima: pristup zasnovan na sposobnostima (*the capability/capabilities approach*) (Robeyns 2005; Radovanović, Konjović 2020). Prema njihovom mišljenju, kako i sam naziv pristupa otkriva, ljudsko blagostanje, društveni razvoj i društvenu pravdu treba da razumemo oslanjajući se na ideju *ljudskih sposobnosti*. Drugim rečima, kako Nussbaum piše, na ova pitanja treba da odgovorimo tako što ćemo razmotriti „šta osobe (i svaka pojedinačna osoba) zapravo mogu da rade i da budu?” (2011, 14).³

Koje su prednosti, međutim, pristupa zasnovanog na sposobnostima u nastojanju da odredimo šta su blagostanje, razvoj i pravdu u odnosu na već postojeća razumevanja? Ako blagostanje, razvoj i pravda treba da razumemo kroz ideju ljudskih sposobnosti, koje su sposobnosti normativno važne i kako možemo i treba da ih odredimo? Glavni cilj ovog rada

2 Želimo da se zahvalimo kolegama i kolegicama iz Laboratorije za studije filantropije, solidarnosti i brige (SolidCare Lab) Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, kojima smo prvobitno predstavili ranu ideju i verziju ovog rada, na njihovim komentarima i ohrabrenju. Posebnu zahvalnost dugujemo anonimnim recenzentima na njihovim iscrpnim i konstruktivnim komentarima koji su značajno doprineli da se ovaj rad poboljša.

3 Svi prevodi sa engleskog jezika su prevodi autorki i autora ovog teksta.

jeste upravo da ponudimo odgovore na ova pitanja. Naša diskusija odvi-jaće se na sledeći način. U drugom odeljku, najpre, objasnićemo zašto pristup zasnovan na sposobnostima predstavlja bolji okvir za shvatanje ljudskog blagostanja u poređenju sa hedonizmom, s jedne strane, i zadovoljenjem preferencija, s druge. U trećem odeljku, drugo, nastojaćemo da pokažemo da pristup zasnovan na sposobnostima predstavlja adekvatniji način za poimanje kako društvenog razvoja tako i pravednog društva u odnosu na dominantne teorije. Najzad, u četvrtom odeljku ćemo se osvrnuti na pitanje koje ljudske sposobnosti su vredne za normativne svrhe, te kako vredne ljudske sposobnosti mogu i treba da se odrede. U ovom delu rada, nakon razmatranja odgovora na ova pitanja koja nude zastupnici pristupa zasnovanog na sposobnostima, ponudićemo rešenje kojim bi se pomirili njihovi naizgled suprotstavljeni načini određivanja vrednih ljudskih sposobnosti.

2. ŠTA JE LJUDSKO BLAGOSTANJE?

Uopšteno govoreći, kako Derek Parfit (Derek Parfit) piše, teorije ljudskog blagostanja nastoje da odgovore na sledeće pitanje:

Šta bi bilo najbolje za nekoga, ili šta bi bilo najviše u interesu neke osobe, ili šta bi učinilo da život te osobe teče što je moguće bolje za nju? (1984, 493)

Kada se pitamo šta je ljudsko blagostanje, drugim rečima, pitamo se sledeće: šta čini život jedne osobe dobrim ili lošim za osobu čiji je život u pitanju (bilo tokom celog života ili tokom jednog dela života)? Odnosno, kada razmišljamo o ljudskom blagostanju, zanima nas šta je neinstrumentalno dobro za ljudski život. Odgovori na ovo pitanje, prema Parfitovoj uticajnoj tipologiji, mogu biti: (i) zadovoljstvo (ili, alternativno, sreća), (ii) zadovoljenje preferencija ili (iii) objektivna dobra (1984, 493). Međutim, koje shvatanje ljudskog blagostanja je najuverljivije? U ovom delu rada, najpre, izložićemo shvatanje blagostanja kao zadovoljstva i shvatanje blagostanja kao zadovoljenja preferencija u njihovim standardnim formulacijama, te istaći ključne probleme sa ovakvim subjektivističkim poimanjima dobrog ljudskog života. Oslanjajući se na pristup zasnovan na sposobnostima, nakon toga, predstavimo shvatanje ljudskog blagostanja kao sposobnosti da ostvarimo vredna funkcionisanja, te pokazati koje su prednosti ovakvog objektivističkog razumevanja dobrog ljudskog života u odnosu na subjektivistička.⁴ S obzirom na to da postoji izuzetno bogata

4 Valjalo bi naglasiti da neki autori smatraju da pristup zasnovan na sposobnostima nije, strogo govoreći, teorija ljudskog blagostanja (Bradford 2016), te da ne može da objasni ljudsko blagostanje, već da pruža alat i okvir za konceptualizaciju i evaluaciju ovog fenomena (Robeyns 2005), dok drugi smatraju da on upravo nastoji da razume ljudsko blago-

literaturu o ovim različitim teorijama o ljudskom blagostanju, naša diskusija je nužno ograničena okvirima jednog naučnog članka.

2.1. LJUDSKO BLAGOSTANJE KAO ZADOVOLJSTVO

Kako Džeremi Bentam (Jeremy Bentham) piše na samom početku svoje knjige *Uvod u principe morala i zakonodavstva* (*An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*), „priroda je stavila čovečanstvo pod upravu dva suverena gospodara: *boli* i *zadovoljstva*” ([1780] 2007, 1). Oslanjajući se na ovu ideju, uopšteno govoreći, zastupnici hedonističke teorije blagostanja tvrde da su *osećaji* zadovoljstva i nezadovoljstva dobri i loši po sebi. Prema hedonističkom shvatanju ljudskog blagostanja, shodno tome, dobar ljudski život sastoji se od toga da osoba ima više doživljaja osećaja zadovoljstva nego osećaja nezadovoljstva u proseku (Crisp 2006, 622).

Kao teorija ljudskog blagostanja, hedonizam se može formulisati na dva različita načina. S jedne strane, sledeći Bentama ([1780] 2007), hedonizam može da se shvati tako da podjednako vrednuje svaki osećaj zadovoljstva, te da je za dobar život važan samo kvantitet osećaja zadovoljstva koji doživljavamo, a koji čine, na primer, intenzitet, trajanje i verovatnoća da će se osećaj zadovoljstva doživeti. Sledeći Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill) ([1863] 1998), s druge strane, hedonizam može da se razume tako da uzima u obzir ne samo kvantitet osećaja zadovoljstva, već i njegov kvalitet; Mil, ipak, pravi razliku između „viših” i „nižih” zadovoljstava, pri čemu su viša zadovoljstva, poput intelektualnih, moralnih i estetskih zadovoljstava, bolja za nas od nižih zadovoljstava, poput telesnih zadovoljstava, čak i ako su ona istog intenziteta i trajanja kao niža zadovoljstva ([1863] 1998: poglavlje 2). Ovako shvaćen, hedonizam podrazumeva da osećaji zadovoljstva mogu biti različiti po sebi, odnosno da različita iskustva proizvode različite osećaje zadovoljstva. Bez obzira na ove dve moguće interpretacije, hedonizam razume ljudsko blagostanje isključivo kao mentalna stanja koja osoba doživljava (Gregory 2016).

Hedonizam, dakle, ljudsko blagostanje razume oslanjajući se na subjektivnu perspektivu pojedinca. Ako želimo da znamo koji nivo blagostanja neka osoba ostvaruje onda to možemo da saznamo tako što ćemo pitati osobe kako se osećaju. U poslednjih nekoliko decenija razvijeni su brojni instrumenti za merenje nivoa subjektivnog blagostanja. U procenjivanju nivoa blagostanja, naime, najčešće se koriste ankete koje sadrže pitanja kao što su „koliko ste zadovoljni svojim životom?” i njegovim različitim aspektima (OECD 2013, 139–178; Nima et al. 2020). Iako važna informacija, osećaji zadovoljstva ili nezadovoljstva nisu sasvim pouzdani. Shva-

stanje (Wolff & Reeve 2016). U ovom radu, pristup zasnovan na sposobnostima razumećemo kao okvir za konceptualizaciju i procenu ljudskog blagostanja.

tanje ljudskog blagostanja kao osećaja zadovoljstva, povrh toga, nije bez svojih značajnih teorijskih problema. Hedonizam je, naime, podložan je kritici koju ćemo nazvati *prigovor zablude*. Šta je ovaj prigovor hedonizmu?

Razmotrimo modifikovan primer Šelija Kejgana (Shelly Kagan) (1994, 311) o životu osobe koju ćemo nazvati Adam. Adam je, naime, veoma zadovoljan svojim životom: on je uspešan poslovan čovek koji uživa u svom radu koji svoje slobodno vreme provodi uživajući sa svojom suprugom i decom. Iako je njegov život ispunjen osećajem zadovoljstva, stvari nisu baš takve kakvim se njemu čine. Adamov posao je dosadan, njegovi saradnici veruju da je nesposoban, te ga supruga i deca zapravo ne vole. Ukoliko prihvatimo hedonizam kao teoriju ljudskog blagostanja, onda bismo morali reći da ova osoba živi dobar život. Međutim, ovaj zaključak je teško prihvatljiv. Kako nam ovaj primer ilustruje, ipak, činjenica da neka osoba ima osećaj zadovoljstva je kompatibilna sa tim da je ta osoba u zabludi o skoro svemu što joj pričinjava osećaj zadovoljstva.

Prima facie, stoga, hedonizam se ne čini kao uverljiva teorija ljudskog blagostanja.⁵

2.2. LJUDSKO BLAGOSTANJE KAO ZADOVOLJENJE PREFERENCIJA

S obzirom na intuiciju da dobar ljudski život čini ne samo puki osećaj zadovoljstva, već i da naš osećaj zadovoljstva treba da bude u skladu sa stvarnim stanjem stvari, kako Džon Haršanji (John Harsanyi), na primer, piše:

... [U] odlučivanju šta je dobro, a šta loše za datog pojedinca, krajnji kriterijum mogu biti samo njegove sopstvene želje i sopstvene preferencije (1977, 645).

Prema teoriji zadovoljenja preferencija, kako nam ovaj pasus otkriva, dobar ljudski život sastoji se od stepena ispunjenja ili neispunjenja naših postojećih preferencija ili želja. Poput hedonizma, ovo viđenje ljudskog blagostanja je subjektivističko utoliko što se takođe oslanja na mentalna stanja osobe. Međutim, postoji važna razlika između hedonizma i zadovoljenja preferencija: dok su za hedonizam važni naši osećaji, za zadovoljenje preferencija su važni naši *stavovi* prema objektu želje (Heathwood 2016, 135). Prema teoriji zadovoljenja preferencija, drugim rečima, dobar ljudski život ne mora nužno da podrazumeva i da osoba čije su preferencije zadovoljene doživljava i pozitivan osećaj poput zadovoljstva. (Stoga, teorija zadovoljenja preferencija ne predstavlja verziju hedonizma, već je alternativa hedonizmu.)

5 Za verziju hedonizma koja nastoji da odgovori na ovakvu vrstu prigovora, videti, na primer: Feldman (2004). Upitno je, međutim, da li adekvatno modifikovana verzija hedonizma i dalje predstavlja hedonističku teoriju blagostanja.

Uprkos tome što je uverljivija od hedonističke teorije, teorija zadovoljenja preferencija nije bez svojih značajnih nedostataka. Između ostalih, naime, shvatanje ljudskog blagostanja kao zadovoljenja preferencija podložno je *prigovoru adaptacije preferencija* (Sen 1999; Nussbaum 2000).⁶

Kako bismo razumeli ovu vrstu kritike, razmotrimo životne priče Džamajame i Vasanti koji nam Nussbaum predočava. Udata kao mlada devojka bez formalnog obrazovanja za kockara i alkoholičara, naime, Vasanti je pretrpela fizičko nasilje i zlostavljanje od strane svog supruga. Iako je smatrala da su nasilje i zlostavljanje loši, Vasanti je provela nekoliko godina sa svojim suprugom. Zašto? Ukoliko želi da ima dom i osnovne potrepštine, pošto nije imala plaćeni posao, njeno razmišljanje je teklo, utoliko mora biti spremna da prihvati takav tretman (Nussbaum 2000, 16–17; 112–113); „... to je deo sudbine žene, nešto što žene treba da istrpe budući da zavise od muškarca...” (Nussbaum 2000, 112). Za razliku od Vasanti, Džamajama je bila zaposlena kao slaboplaćena fizička radnica u ciglani bez mogućnosti da napreduje u poslu budući da ženama, pogotovo onima iz nižih kasti, nije dozvoljeno da se dodatno obrazuju kako bi mogle da dobiju boljeplaćene poslove (Nussbaum 2000, 17–19). Ipak, Džamajama se nije bunila: „... to joj se nije činilo kao pogrešno ili loše”, Nussbaum piše, „stvari su jednostavno takve i ona nije trošila vreme težeći za nečim drugačijim” (2000, 113).

Prilagođavanje naših preferencija okolnostima u kojima se nalazimo, jasno je, nije samo po sebi problematično; nema ničeg problematičnog, kako Nussbaum piše na primer, „... ako smo, kao deca, želeli da letimo poput ptica” (2000, 137), a da smo kao odrasli jednostavno odustali od te želje. Svrha priča o Vasanti i Džamajami, nasuprot ovome, jeste da ukaže da su preferencije koje su formirane u okolnostima siromaštva i represivnih društveno-političkih okolnosti moralno sumnjive. Takve društveno-političke i ekonomske okolnosti, kao i dugoročan život u takvim okolnostima, drugim rečima, mogu navesti ljude da formiraju preferencije za stvarima koje su loše za njih po sebi, a da pritom razviju pozitivan stav prema tim stvarima. Međutim, zadovoljenje takvih adaptivnih, ili „deformisanih”, preferencija teško bismo rekli da doprinosi ljudskom blagostanju; intuicija za ovakav sud, verujemo, jeste da ljudsko blagostanje treba da sadrži i ono što je objektivno dobro za nas.⁷ U narednom odeljku, stoga,

6 Za detaljnu i kritičku analizu fenomena adaptivnih preferencija, videti, na primer: Khader (2011).

7 Kako bi izbegli ovakvu vrstu problema, neki zagovaraju verziju teorije zadovoljenja preferencija koja ne uzima u obzir stvarne preferencije, već racionalne, informisane ili na neki drugi način idealizovane preferencije (Harsanyi 1977; Brandt 1979; Griffin 1986; Soble 1994). Ovim se, međutim, teorija zadovoljenja preferencija približava teoriji objektivno dobrog.

posvetićemo se upravo ovoj teoriji ljudskog blagostanja u jednom njenom mogućem obliku.

2.3. LJUDSKO BLAGOSTANJE KAO SPOSOBNOSTI

Uviđajući probleme sa shvatanjima ljudskog blagostanja kao zadovoljstva i kao zadovoljenja preferencija, te oslanjajući se na aristotelijansko-marksovsku ideju da ljudska bića imaju potrebu za „brojnim životnim aktivnostima” (Nussbaum 2006, 74), zagovornici pristupa zasnovanog na sposobnostima smatraju da se ljudsko blagostanje sastoji od sposobnosti (*capabilities*) da se ostvare određena funkcionisanja (*functionings*).⁸ Šta su, međutim, „sposobnosti” i „funkcionisanja”? Sposobnosti, kako Sen piše, predstavljaju „supstantivnu slobodu da postignemo različite kombinacije funkcionisanja” (1999, 75), pri čemu funkcionisanja „odražavaju različite stvari koje osoba može ... da radi i da bude” (ibid.). Drugim rečima, sposobnosti predstavljaju aktivnosti i stanja koja osoba može da ostvari, dok su funkcionisanja aktivnosti ili stanja koja osoba zaista ostvaruje.⁹

Kako bismo dodatno pojasnili razliku između sposobnosti i funkcionisanja, razmotrimo sledeći primer. Zamislimo, Sen (1999, 75) i Nussbaum (2000, 87; 2011, 25) nas pozivaju da zamislimo dve neuhranjene osob, pri čemu je jedna neuhranjena jer je siromašna, a druga jer je na religijskom postu. Prema pristupu zasnovanom na sposobnostima, osoba koja gladuje i osoba koja je na religijskom postu imaju isti nivo funkcionisanja; ipak, postoji moralno važna razlika između njih. Naime, dok osoba koja je na religijskom postu ima sposobnosti da bude uhranjena tako što će prekinuti svoj post, osoba koja gladuje nema sposobnost da bude uhranjena.

Ovako definisane, međutim, sposobnosti mogu biti pozitivne, negativne ili trivijalne. Stoga, zagovornici pristupa zasnovanog na sposobnostima tvrde da se ljudsko blagostanje sastoji od onih sposobnosti koje „imamo razloga da vrednujemo” (Sen 1999, 56), čak i ako određene osobe neće pretvoriti neku sposobnost u funkcionisanje. Kako da razumemo ovu kvalifikaciju? S obzirom na njihovu kritiku hedonizma i zadovoljenja preferencija kao teorija ljudskog blagostanja, zastupnike pristupa zasnovanog na sposobnostima možemo protumačiti na sledeći način: naime,

8 Za diskusiju o istorijsko-filozofskim korenima pristupa zasnovanog na sposobnostima, videti, na primer: Nussbaum (2011).

9 U ovom delu, sledimo Sena i Nussbaum koji ljudsko blagostanje karakterišu kroz „lične sposobnosti”. Solava Ibrahim (2006, 2020), međutim, ističe da nisu samo individualne sposobnosti važne po sebi za ljudsko blagostanje; prema njegovom shvatanju, takozvane „kolektivne sposobnosti” su takođe važne po sebi za dobar ljudski život. S obzirom na ograničen cilj ovog rada, međutim, analizu „kolektivnih sposobnosti” ćemo ostaviti po strani.

ono šta imamo razloga da vrednujemo nije nužno ono što zaista vrednujemo, već ono što bismo vrednovali nakon odgovarajućeg procesa refleksije. Time bi sposobnosti da ostvarimo funkcionisanja za koja imamo razloge da vrednujemo predstavljale objektivna dobra bez obzira na to da li osobe osećaju zadovoljstvo prilikom ostvarenja određenih funkcionisanja i bez obzira na njihov stav prema određenim funkcionisanjima.¹⁰

Iako pristup zasnovan na sposobnostima možemo razumeti kao teoriju ljudskog blagostanja kao objektivno dobrog, neophodno je istaći, to ne znači nužno da je ovakvo shvatanje dobrog života i paternalističko. Shvatanjem ljudskog blagostanja kao sposobnosti nasuprot funkcionisanjima, zaista, utemeljivači pristupa zasnovanog na sposobnostima pridaju veliki značaj *moći delanja*, odnosno moći da pojedinačne osobe formiraju i slede sopstvenu specifičnu koncepciju dobrog života (Sen 1993; Nussbaum 2000, 2006, 2011; Robeyns, 2005; Radovanović, Konjović 2020). Shodno tome, tvrdnja da su neke sposobnosti da ostvarimo određena funkcionisanja objektivno dobre za ljudsko blagostanje ne povlači nužno, barem u slučaju odraslih osoba, ideju da je moralno prihvatljivo primoravati osobe da ta funkcionisanja zaista i ostvare.¹¹

Ako prihvatimo da se dobar ljudski život sastoji od sposobnosti da ostvarimo funkcionisanja koja imamo razloga da vrednujemo, onda se postavljaju sledeća dva međusobno povezana pitanja: naime, koje su ljudske sposobnosti vredne, te na koji način vredne ljudske sposobnosti mogu i treba da se odrede? Ovaj problem, koji je naizgled podelilo zastupnike pristupa zasnovanog na sposobnostima, zasad ćemo ostaviti otvorenim. Pre nego što mu se vratimo u četvrtom i poslednjem delu rada, u narednom odeljku ćemo se osvrnuti na primene pristupa zasnovanog na sposobnostima za društveno-političke svrhe.

3. LJUDSKE SPOSOBNOSTI, DRUŠTVENI RAZVOJ I DRUŠTVENA PRAVDA

Pored toga što pruža pojmovni okvir za razumevanje ljudskog blagostanja, pristup zasnovan na sposobnostima ujedno predstavlja i normativni okvir za najmanje dve društveno-političke svrhe. Ideja ljudskih sposobnosti, naime, koristi se (i) kao merilo razvoja jednog društva i (ii) kao teorija društvene pravde (Nussbaum 2011, 18). Shodno tome, u ovom delu rada ukratko ćemo izložiti ove dve upotrebe pristupa zasnovanog na sposobnostima.

¹⁰ Za uopšteno obrazloženje teorije ljudskog blagostanja kao objektivno dobrog, videti, na primer: Arneson (1999), Flecher (2013) i Rice (2013).

¹¹ Za kritiku tvrdnje da pristup zasnovan na sposobnostima nije nužno paternalistički, međutim, videti, na primer: Claassen (2014).

Pre nego što izložimo ove dve česte primene ideje ljudskih sposobnosti za društveno-političke svrhe, međutim, važno je istaći da zastupnici pristupa zasnovanog na sposobnostima prihvataju pretpostavku o moralnoj jednakosti ljudi, odnosno moralni individualizam. Prema ovoj gotovo aksiomatskoj ideji liberalno-egalitarne filozofske tradicije, naime, život svake pojedinačne osobe je podjednako moralno važan (Nussbaum 1997: 4); u normativnim razmatranjima, shodno tome, zagovornici pristupa zasnovanog na sposobnostima veruju da pojedinačne osobe predstavljaju osnovnu moralnu jedinicu za procenjivanje društveno-političke organizacije.¹² Pored toga, utemeljivači pristupa zasnovanog na sposobnostima ozbiljno uzimaju u obzir činjenicu o ljudskoj raznovrsnosti. „Šta ljudi mogu da rade i da budu”, odnosno ideja ljudskih sposobnosti, zaista, uključuje i činjenicu da postoje bitne razlike između života osoba na osnovu preplitanja, između ostalog, (i) ličnih karakteristika, (ii) društvenih okolnosti i (iii) prirodnog okruženja (Sen 1992, 1999; Robeyns 2005; Radovanović, Konjović 2020). Drugim rečima, rodonačelnici pristupa zasnovanog na sposobnostima se zalažu za „informativni pluralizam” (Sen 1999) prilikom konstruisanja teorije društvenog razvoja, kao i teorije društvene pravde.

S ovim napomenama u vidu, možemo se okrenuti razmatranju pitanja kako pristup zasnovan na sposobnostima karakteriše društveni razvoj, kao i šta čini jedno društvo pravednim.

3.1. LJUDSKE SPOSOBNOSTI KAO MERILO DRUŠTVENOG RAZVOJA

Društveni razvoj je normativni koncept. To znači, ili treba da znači, da životne okolnosti članova i članica jednog društva idu nabolje. Međutim, kako može i treba da se razume i procenjuje stepen razvoja jednog društva? Ovo pitanje jedno je od ključnih pitanja kako među razvojnim ekonomistima tako i među tvorcima javnih politika.

Decenijama se razvoj jednog društva se prevashodno posmatrao kroz ekonomski rast (Sen 1999).¹³ Nesumnjivo je da je ekonomski rast podigao

12 Prihvatanje ideje o moralnom individualizmu, važno je napomenuti, ne implicira i prihvatanje ideje o metodološkom individualizmu, odnosno ideje da se društveno-politički fenomeni mogu objasniti samo kroz delanja pojedinaca (Robeyns 2005).

13 Neophodno je razlikovati ekonomski rast i ekonomski razvoj. Ekonomski rast, s jedne strane, predstavlja povećanje bruto domaćeg proizvoda, odnosno vrednosti svih proizvoda i usluga koje jedna privreda proizvede u određenom vremenskom periodu (tipično, u toku jedne godine). Za ekonomski rast, međutim, nije važno da li je privreda zasnovana na eksploataciji retkih resursa, radno-intenzivnoj proizvodnji ili prerađivačkoj industriji visokih tehnologija sve dok se iz godine u godinu povećava obim usluga i proizvoda. Ekonomski razvoj, s druge strane, nije bilo kakvo povećanje bruto domaćeg proizvoda, već ono koje ima u osnovi kvalitativne promene: ekonomski razvoj, tačnije, podrazumeva strukturalne transforma-

životni standard širom sveta. Međutim, kako tvorci javnih politika tako i ekonomisti često gube iz vida činjenicu da standardni pokazatelj ekonomskog rasta – bruto domaći proizvod (BDP) po glavi stanovnika – koji meri veličinu jedne privrede, ne odražava nužno razvijenost društva, niti blagostanje pojedinačnih osoba. Ovaj pokazatelj, drugim rečima, „ne uspeva da obuhvati kulturne, društvene, političke i mnoge druge izbore sa kojima se ljudi suočavaju” (Ul Hak 1995, 127). Po definiciji, BDP je agregatna mera koja uključuje vrednost dobara i usluga proizvedenih u privredi tokom određenog vremenskog perioda. On, dakle, ne izražava i sve pozitivne ili negativne efekte koji nastaju u procesu proizvodnje. Uništavanje životne sredine je značajan eksterni efekat koji BDP, na primer, ne može da prepozna. Pored toga, jedna zemlja može beležiti visoke nivoe bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika, a da je pritom nivo nepismenosti visok, životni vek kratak, kao i da je stepen smrtnosti novorođenčadi visok (Sen 1999). Slično tome, BDP po glavi stanovnika može biti visok iako su određene grupe ljudi, poput žena, LGBTQ osoba ili osoba sa invaliditetom, diskriminirane u društvu (Nussbaum 2011). Visok nivo BDP-a po glavi stanovnika, takođe, mogu da prate nejednakosti u dohotku i bogatstvu (Nussbaum 2011; Piketty 2022).

Najzad, BDP po glavi stanovnika ne uzima u obzir raznolikost ljudskih bića koja imaju veoma različite potrebe (Sen 1979). Pitanje koje se nameće je: Da li dve osobe ostvaruju jednak nivo blagostanja ukoliko raspolažu istom količinom materijalnih dobara? Bolesnoj i zdravoj osobi treba različit nivo resursa da bi vodile život istog kvaliteta (Sen 1999). Pored toga, kao što je već napomenuto, širi društveni kontekst, a ne samo količina dobara kojim osoba raspolaže, uslovljava nivo blagostanja pojedinca. Ljudi kojima su potrebna invalidska kolica da bi se kretali, na primer, mogu da žive u mestu u kojem ne postoji odgovarajuća infrastruktura koja bi im omogućila nesmetano kretanje. Bez obzira na količinu materijalnih resursa kojima raspolažu, ne bismo mogli da kažemo da te osobe žive dobar život, niti da je društvo u celini razvijeno budući da je jednom delu populacije onemogućen pristup javnom prostoru i društvenim institucijama.

Bez obzira na ove manjkavosti, BDP po glavi stanovnika se često tretira kao sveobuhvatni indikator koji odražava razvoj, uključujući i ekonomski prosperitet i blagostanje. Tako je ekonomski rast, koji je trebalo da bude sredstvo za poboljšanje života ljudi, zapravo postao cilj po sebi (Sen 1999; Ul Hak 1995). Kako Sen piše:

cije, u vidu „velike transformacije”, odnosno prelaska sa tradicionalnih privreda na privrede koje su zasnovane na industriji i naprednim uslugama. Dakle, ekonomski razvoj podrazumeva kako kvalitativne tako i kvantitativne promene ili povećanje produktivnih sposobnosti jedne privrede.

... [M]ože se desiti – i često se dešava – da se suština napretka posmatra kroz proizvodnju i bogatstvo, a da se ljudi tretiraju kao sredstvo kojim se ostvaruje taj produktivni napredak (pre nego da se životi ljudi posmatraju kao krajnji cilj, a proizvodnja i bogatstvo samo kao sredstva za te živote) (Sen 2003 navedeno prema Radovanović, Konjović 2020, 26).

Insistirajući upravo na tome da se ne brkaju sredstva i ciljevi razvoja, javne politike se iz ugla pristupa zasnovanog na sposobnostima procenjuju prema njihovom uticaju na ljudske sposobnosti.¹⁴ Da li javne politike doprinose tome da ljudi budu zdravi, adekvatno uhranjeni, da li imaju pristup kvalitetnom obrazovanju i mogućnost da učestvuju u političkom životu, a da bi se to ostvarilo da li postoje neophodni resursi i drugi preduslovi kao što su, na primer, zdravstvena zaštita, dovoljne zalihe hrane, ili političko učešće? (Robeyns 2005) Dakle, za neke od ovih sposobnosti osnovni preduslovi biće finansijska sredstva i ekonomska proizvodnja, ali za druge to mogu biti i političke prakse i institucije ili društvene norme. U proceni javnih politika koje su usmerene ka društvenom razvoju, na ovaj način, pristup zasnovan na sposobnostima nastoji da pokrije različite dimenzije dobrog života ljudi na koje se te politike odnose (ibid.).

Društveni razvoj, prema pristupu zasnovanom na sposobnostima, podrazumeva da ljudi imaju slobodu da ostvare svoje potencijale i da vode živote koje imaju razloga da vrednuju (Sen 1999). Društveni razvoj, drugim rečima, nije ništa drugo do „proces proširenja izbora ljudi” (UNDP 1990, 10) sa ciljem da „stvori okruženje koje omogućava ljudima da uživaju u dugim, zdravim i kreativnim životima” (Ul Hak 1995, 14).

Za postizanje ovog cilja moraju biti zadovoljeni osnovni zahtevi paradigme društvenog razvoja. Pre svega, ljudi treba da uživaju „jednak pristup mogućnostima” (Ul Hak 1995, 17), a posebno političkim i ekonomskim prilikama. Društveni razvoj razmatra dugoročnu održivost razvojnih napora, kako u smislu ekološke održivosti tako i u sposobnosti održavanja ljudskog napretka tokom vremena. Pored toga, buduće generacije imaju pravo na jednake mogućnosti i barem isti nivo blagostanja kao sadašnje (ibid.). Produktivnost se smatra osnovnim preduslovom za proširenje izbora ljudi. Povećanje produktivnosti „zahteva ulaganja u ljude i omogućavanje makroekonomskog okruženja da ostvare svoj maksimalni potencijal” (ibid., 19). U tom smislu, ekonomski rast se shvata kao podskup modela društvenog razvoja (ibid.). Konačno, osnaživanje ljudi – omogu-

14 Naglasimo da, u okviru ovog pristupa, samo ciljevi imaju vrednost po sebi, dok su sredstva ključna za postizanje ciljeva. Međutim, u konkretnim situacijama ove razlike se često zamagljuju, jer su neki ciljevi istovremeno i sredstva za druge ciljeve (Robeyns 2005). Tako, na primer, adekvatna uhranjenost može biti cilj po sebi, ali i neophodan uslov za obrazovanje, koje je pak opet cilj po sebi, ali i sredstvo za adekvatno zaposlenje.

ćavanje „da vrše izbore svojom voljom” (ibid., 20) – smatra se ključnim faktorom za širenje izbora pojedinaca. Društveni razvoj iz perspektive pristupa zasnovanog na sposobnostima naglašava pojedinačnu slobodu, kao i aktivno učešće pojedinaca (pogotovo članova i članica tradicionalno potlačenih i marginalizovanih društvenih grupa) u donošenju odluka unutar svojih zajednica i šireg društva.

Pristup zasnovan na sposobnostima, zaista, imao je značajnog odjeka. Ideja ljudskih sposobnosti čini srž „indeksa ljudskog razvoja” (*Human Development Index*), koji je formulisan tokom pripreme Izveštaja o ljudskom razvoju (*Human Development Report*) pod pokroviteljstvom Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (*United Nations Development Program*) 1989. godine. Zamišljen kao alternativa BDP-u po glavi stanovnika, indeks ljudskog razvoja meri „ne samo pristup dobrima i uslugama, već i mogućnosti da izaberemo potpuno zadovoljavajući, vredan i cenjen način zajedničkog života, procvat ljudske egzistencije u svim njenim oblicima i kao celine” (World Commission on Culture and Development 1995, 15).

3.2. LJUDSKE SPOSOBNOSTI KAO MERILO DRUŠTVENE PRAVDE

Pored toga što se primenjuje u ekonomiji, pristup zasnovan na sposobnostima koristi se i u normativnoj političkoj teoriji za formulisanje liberalno-egalitarne teorije društvene pravde. Međutim, šta čini jedno društvo pravednim ili nepravednim? Ako pravdu uopšteno shvatimo kao opravdane normativne zahteve koje članovi i članice jednog društva imaju jedni prema drugima, onda je jedno od ključnih pitanja na koje svaka teorija društvene pravde mora da odgovori upravo: koje je adekvatno „merilo” pravednog društva?¹⁵ Ako društvena pravda zahteva neku vrstu ravnopravnosti, drugim rečima, onda se postavlja pitanje „jednakost u čemu?” (Sen 1979).

Prema pristupu zasnovanom na sposobnostima, barem kako ga Nusbaum razvija, društvena pravda zahteva obezbeđivanje određenih vrednih sposobnosti svim građanima i građankama do nekog minimalnog nivoa (Nussbaum 2000, 2006, 2011). Ovakvim shvatanjem društvene pravde, pristup zasnovan na sposobnostima suprotstavlja se dvema vodećim teorijama društvene pravde u dvadesetom veku: „pravdi kao pravednosti” (*justice as fairness*) Džona Rolsa (John Rawls) i „jednakosti resurâsa” (*equality of resources*) Ronalda Dvorkina (Ronald Dworkin). Pravda kao pravednost i jednakosti resurâsa, zastupnici pristupa zasno-

15 Drugo ključno pitanje na koje teorija društvene pravde mora da odgovori, a koje nećemo razmatrati, jeste pitanje „distributivnog pravila” (Anderson 2010, 81).

vanog na sposobnostima tvrde, manjkave su utoliko što ne mogu adekvatno da odgovore na nejednakosti koje proizlaze iz ljudske raznovrsnosti.

Prema Rolsovom shvatanju, najpre, društvena pravda zahteva da građani i građanke budu ravnopravni u pogledu „primarnih društvenih dobara”. Primarna društvena dobra, ili jednostavno rečeno primarna dobra, predstavljaju ona dobra koja bi svaka „racionalna [osoba] želela da ima šta god drugo ona želela” (Rawls 1971, 92), odnosno, kako to formuliše u svojim kasnijim delima, sredstva „koja su neophodna građanima i građankama kao slobodnim i jednakim osobama” (Rawls 1993, 180; 2001: 58) kako bi razvili i ostvarili svoje različite životne planove. Primarna dobra uključuju: (i) osnovna prava i slobode, (ii) slobodu kretanja i izbora zanimanja, (iii) ovlašćenja i prerogativ za zauzimanje položaja vlasti i odgovornosti, (iv) prihod i bogatstvo i (v) društvenu osnovu za samopoštovanje (Rawls 1993, 181; 2001: 58–59).

Zastupnici pristupa zasnovanog na sposobnostima, međutim, smatraju da primarna dobra nisu dovoljno fleksibilno merilo društvene pravde budući da zanemaruju brojne razlike između ljudi, što ima implikacije po njihov položaj u društvu (Sen 1979, 1992; Nussbaum 2000, 2006). Sen formuliše ovu vrstu prigovora na sledeći način:

Pristup primarnih dobara izgleda da malo obraća pažnju na raznolikost ljudskih bića. ... Da su ljudi u osnovi veoma slični, onda bi ... primarna dobra mogla biti prilično dobro merilo prednosti. U stvari, međutim, čini se da ljudi imaju veoma različite potrebe u zavisnosti od svog zdravlja, dugovečnosti, klimatskih uslova, mesta stanovanja, uslovima rada, temperamentom, pa čak i veličinom tela. ... Procenjivanje prednosti samo u pogledu primarnih dobara vodi u delimičnu moralnu slepoću (Sen 1979, 215–216).

Drugim rečima, prigovor koji zastupnici pristupa zasnovanog na sposobnostima upućuju jeste sledeći: dve osobe mogu imati isti nivo primarnih dobara, a da nemaju jednaku slobodu da žive život koji imaju razloga da vrednuju. Kako bi ilustrovali ovu poentu, rodonačelnici pristupa zasnovanog na sposobnostima nas pozivaju da zamislimo dve osobe, pri čemu jedna osoba koristi kolica. Uprkos tome što obe osobe mogu da imaju podjednaka primarna društvena dobra, osobi koja koristi kolica potrebno je nešto više od toga da bi imala podjednaku efektivnu slobodu da se kreće ili da radi određene poslove kako zbog svoje lične fizičke karakteristike tako i zbog načina na koji su društvena i prirodna sredina uređeni. Ipak, prema Rolsovoj teoriji pravde, ili barem prema Rolsovoj teoriji pravde kako je čitaju Sen i Nussbaum, osoba koja koristi kolica ne bi bila u lošijem položaju od osobe koja ne koristi kolica. Prema pristalicama pristupa zasnovanog na sposobnostima, međutim, ovo nije prihvatljiv zaključak; društvena pravda zahteva da se interesi osoba koje imaju potrebu za kolicima

uzmu u obzir, kao i da se društvena i prirodna sredina izmene na način koji ih neće staviti u nepovoljniji položaj od osoba kojima nisu potrebna kolica. Ovaj zaključak je moguć, međutim, ako uzmemo ljudske sposobnosti da ostvarimo određena vredna funkcionisanja kao adekvatno merilo društvene pravde.¹⁶

Dvorkinova teorija pravde, jednakost resurâsa, više je blagonaklona razlikama koje postoje između osoba, uključujući i razlike između osoba sa fizičkim invaliditetima i osoba koje nemaju fizičke invaliditete. Međutim, da li ona može da zadovolji zastupnike pristupa zasnovanog na sposobnostima? Odnosno, da li jednakost resurâsa može adekvatno da odgovori na problem osoba sa fizičkim invaliditetom?

Jedna od ključnih ideja Dvorkinove teorije pravde jeste razlika između „ličnih” i „neličnih” resurâsa. Kako on objašnjava, lični resursi uključuju fizičke i mentalne kapacitete osoba, dok su nelični resursi materijalna dobra (Dworkin 2000, 322–323). Nejednakosti u ličnim resursima, koji su proizvod „prirodne lutrije” i koje stavljaju neke osobe u nepovoljniji položaj u odnosu na druge, prema Dvorkinovom mišljenju, predstavljaju moralno arbitrarne nejednakosti; budući da osobe koje nemaju jednake lične resurse da ostvare svoje životne planove, stoga, društvena pravda zahteva da se te osobe dovedu u ravnopravan položaj sa drugima.¹⁷ Međutim, kako se osobe mogu dovesti u ravnopravan položaj u odnosu na njihove nejednake lične resurse? Budući da lični resursi ne mogu biti preraspodeljeni, Dvorkin se zalaže za dodeljivanje dodatnih materijalnih sredstava osobama koje su u lošijem položaju zbog svojih ličnih karakteristika kako bi se izjednačile moralno arbitrarne nejednakosti između ljudi. Drugim rečima, osobe kojima su potrebna kolica, na primer, dobile bi dodatna materijalna sredstva kojima bi mogle da plate usluge drugih ljudi ili medicinske intervencije, kako bi mogli da žive svoj život slično kao osobe kojima nisu potrebna kolica.

Dvorkinova teorija jednakosti resurâsa, svakako, predstavlja unapređenje u odnosu na pravdu kao pravednost. Njegova teorija pravde, međutim, nije zadovoljavajuća za zastupnike pristupa zasnovanog na sposobnostima. Ključni problem sa Dvorkinovim shvatanjem društvene pravde, naime, leži u tome da se nejednakosti u ličnim karakteristikama između osoba konceptualizuju na stigmatizujući način (Anderson 2010).

16 Međutim, za opsežnu kritiku pristupa zasnovanog na sposobnostima i odbranu Rolsovske teorije pravde, videti, na primer: Pogge (2004).

17 Važno je napomenuti, međutim, da je druga ključna ideja Dvorkinove teorije pravde i razlika između „slučajnosti” i „izbora”. Prema njegovom razumevanju, društvena pravda zahteva da se izjednače razlike između ljudi koje su rezultat slučajnosti, ali ne i izbora; stoga, osobe koje imaju lošije lične resurse, poput fizičkog invaliditeta, usled svojih izbora ne bi imale opravdan zahtev za materijalnu kompenzaciju. Nejednakosti u ličnim resursima između osoba koje su rezultat izbora, drugim rečima, bile bi moralno legitimne.

Prema Dvorkinu, drugim rečima, lošiji položaj osobe kojoj su potrebna kolica u odnosu na osobu kojoj nisu potrebna kolica da bi se kretala ili da bi mogla da radi određene poslove implicira da je problem u toj osobi umesto u njenoj društvenoj sredini.

Poput Rolsove pravde kao pravednosti, zastupnici pristupa zasnovanog na sposobnostima zaključuju, Dvorkinova jednakost resurâsa ne odgovara na adekvatan način na ljudsku raznolikost budući da se fokusira samo na sredstva za ostvarenje vrednih ciljeva. Sa svojim naglaskom na ljudske sposobnosti da ostvarimo određena vredna funkcionisanja, nasuprot ovome, pristup zasnovan na sposobnostima ne samo da ima teorijsku mogućnost da prepozna lošiji društveni položaj nekih osoba, već i mogućnost da odgovori na lošiji društveni položaj nekih osoba na nestigmatizirajući način.

Ipak, jedno važno pitanje ostaje i dalje bez odgovora: naime, kako mogu i treba da se odrede vredne ljudske sposobnosti? Upravo ovo pitanje je predmet diskusije sledećeg odeljka.

4. KOJE LJUDSKE SPOSOBNOSTI SU VREDNE I KAKO IH ODREDITI?

Zastupnici pristupa zasnovanog na sposobnosti se načelno slažu da je neophodno odrediti koje ljudske sposobnosti „imamo razloga da vrednujemo” (Sen 1999, 56); bez određenog spiska vrednih ljudskih sposobnosti, ipak, ovaj pristup za razumevanje ljudskog blagostanja, kao i za određivanje društvenog razvoja i društvene pravednosti ostao bi isprazan, ako ne i nekoherentan.¹⁸ Iako je određivanje vrednih ljudskih sposobnosti važan i neophodan zadatak, postavlja se pitanje na koji način ovaj poduhvat može i treba da se izvrši. S jedne strane, Nusbaum (2000, 2003, 2006, 2011) smatra da sadržaj važnih sposobnosti treba odrediti kroz teorijsku refleksiju; Sen (2004a, 2004b, 2009) se, pak, zalaže da određivanje sadržaja vrednih sposobnosti treba prepustiti deliberativno-demokratskom procesu javne rasprave i rasuđivanja. Koje su prednosti i mane „teorijsko-refleksivnog pristupa”, s jedne, i „deliberativno-demokratskog pristupa”, s druge strane? Da li su ova dva načina određivanja vrednih ljudskih sposobnosti međusobno suprotstavljeni kao što se naizgled čini? Odnosno, mogu li teorijsko-refleksivni pristup i deliberativno-demokratski pristup biti međusobno dopunjujući? U ovom delu rada razmotrićemo upravo ova pitanja.

¹⁸ Iako se debata između zastupnika pristupa zasnovanog na sposobnostima fokusira na način određivanja vrednih sposobnosti za potrebe formulisanja teorije društvene pravde, mišljenja smo da se ona može odnositi na način određivanja vrednih sposobnosti za normativne svrhe uopšteno govoreći.

4.1. TEORIJSKO-REFLEKSIVNI I DELIBERATIVNO-DEMOKRATSKI NAČIN ODREĐIVANJA VREDNIH LJUDSKIH SPOSOBNOSTI

Kako bi odredila vredne ljudske sposobnosti, Nussbaum upotrebljava *teorijsko-refleksivni pristup*. U svojim kasnijim radovima, osnovni vid ovog načina određivanja važnih ljudskih sposobnosti čini široko-korišćen i složen proces „refleksivnog ekvilibrijuma” (*reflective equilibrium*) (Nussbaum 2000, 77; 2006, 352; 2011: 77).¹⁹ Proces refleksivnog ekvilibrijuma u normativnom opravdavanju, kako ga Norman Danijels (Norman Daniels) obrazlaže, podrazumeva da:

... [M]i „testiramo” različite delove našeg sistema moralnih uverenja sa drugim uverenjima koje imamo, tražeći koherentnost između najšireg skupa moralnih i nemoralnih uverenja tako što ih izmenjujemo i prečišćujemo na svim nivoima (1999: 2).

Drugim rečima, proces refleksivnog ekvilibrijuma podrazumeva uzajamno preispitivanje (i) partikularnih „promišljenih sudova” (*considered judgments*), (ii) generalnih moralnih principa i (iii) pozadinskih teorija iz različitih oblasti, te izmene bilo kog od ovih elemenata sve dok se ne postigne njihova međusobna usklađenost i potkrepljenost ili stanje u kojem se „naši principi podudaraju sa propisno podrezanim i prilagođenim promišljenim sudovima” (Rawls 1999, 18).

U određivanju koje bi ljudske sposobnosti mogle biti vredne, za Nussbaum, ideja ljudskog dostojanstva predstavlja „polaznu tačku [koja] nudi određene, iako veoma opšte, smernice” (Nussbaum 2011, 78). Šta je, međutim, ljudsko dostojanstvo? Prema Nussbaum, ljudsko dostojanstvo podrazumeva potencijalne urođene fizičke i mentalne moći koje nam omogućavaju da živimo život ispunjen stanjima i delanjima koja su karakteristična za ljudsku vrstu (Nussbaum 2000, 2006, 2011). Razmatrajući šta je kompatibilno sa ovakvim razumevanjem ljudskog dostojanstva, ona izvodi spisak deset ljudskih sposobnosti za koje veruje da su od „centralne važnosti za svaki ljudski život bez obzira na to čemu neka osoba teži i šta neka osoba bira” (Nussbaum 2000: 74). Nussbaum smatra, drugim rečima, da je moguće identifikovati određene vredne sposobnosti, ili „osnovne ljudske sposobnosti”, kako ih ona naziva (Nussbaum 2000, 78; 2006, 76; 2011, 33), koje mogu biti „preklapajućeg konsenzusa” (*overlapping consensus*) između građana i građanki koji imaju različite specifične vizije dobrog života. Osnovne ljudske sposobnosti, ukratko, uključuju: (i) život; (ii) telesno zdravlje; (iii) telesni integritet; (iv) čula, maštu i misli;

19 U svojim ranim radovima Nussbaum se oslanjala na, kako ga naziva, „internalistički esencijalizam” kao vid teorijsko-refleksivnog pristupa. Oslanjajući se na specifično čitanje Aristotela, pojednostavljeno rečeno, ovaj način određivanja vrednih ljudskih sposobnosti kao polaznu tačku uzima pitanje „šta je istinski ljudski život?” (Nussbaum 1988, 1990).

(v) emocije; (vi) praktički um; (vii) osećaj pripadnosti; (viii) druge vrste; (ix) igru; i (x) kontrolu vlastitog okruženja (Nussbaum 2000, 78–80; 2006, 76–78; 2011, 33–34).²⁰

Sen se, međutim, oštro protivi korišćenju teorijsko-refleksivnog pristupa za određivanje vrednih ljudskih sposobnosti. Kako on piše:

Problem nije u pravljenju spiska važnih sposobnosti, već u insistiranju na unapred određenom kanonskom spisku sposobnosti koji teoretičari sastavljaju bez bilo kakve opšte društvene rasprave ili javnog rasuđivanja. Prihvatiti takav utvrđeni spisak, koji proizlazi iz čiste teorije, znači negirati mogućnost plodnog učešća javnosti u tome šta treba da bude obuhvaćeno [spiskom] i zašto (Sen 2004b, navedeno prema Radovanović, Konjović 2020, 149).

Zanemarujući uvide građana i građanki, drugim rečima, teorijsko-refleksivni pristup pati od epistemoloških i političkih manjkavosti. Budući da „refleksivni ekvilibrijum koji proizlazi je ekvilibrijum *samo za osobu koja je sprovela misaoni proces...*” (Miller 1999, 54. Naš kurziv), najpre, spisak vrednih ljudskih sposobnosti do kojeg bi se došlo putem teorijsko-refleksivnog pristupa mogao bi da bude nepotpun. Drugo, ako društveno-politički teoretičar ili teoretičarka odredi koje ljudske sposobnosti su vredne kroz teorijsku refleksiju, onda njegov ili njen spisak važnih sposobnosti može da bude politički nelegitiman u proceduralnom smislu. U formulisanju spiska vrednih ljudskih sposobnosti, ipak, teoretičar ili teoretičarka ne poklanja pažnju mišljenjima i vrednostima građana i građanki jednog društva koji na kraju dana treba da ga prihvate.²¹

Shodno ovome, stoga, Sen smatra da je u procesu određivanja vrednih ljudskih sposobnosti neophodno da učestvuju isključivo građani i građanke jednog društva. Umesto teorijsko-refleksivnog pristupa, drugim rečima, Sen tvrdi da vredne ljudske sposobnosti treba odrediti pomoću *deliberativno-demokratskog pristupa*. Ovaj način utvrđivanja vrednih ljudskih sposobnosti, kako on objašnjava, podrazumeva da se građani i građanke jednog društva usaglase koje su sposobnosti vredne kroz proces javne rasprave i rasuđivanja (Sen 2004a, 2004b, 2009). Deliberativno-demokratski pristup, nešto preciznije rečeno, sastoji se od toga da građani i

20 Međutim, za kritiku tvrdnje da ljudske sposobnosti koje Nussbaum identifikuje mogu biti deo preklapajućeg konsenzusa, videti, na primer: Nelson (2008).

21 Alison Džagar (Alison Jaggar) upućuje sličan dvostruki prigovor teorijsko-refleksivnom pristupu utvrđivanju vrednih ljudskih sposobnosti. U svojoj kritici Nussbaum, naime, ona piše: „U njenim obimnim spisima o sposobnostima nisam naišla na mesto gde ona dovodi u pitanje svoj autoritet da odlučuje šta treba uvrstiti u spisak, a šta treba isključiti sa njega. Ona ne izražava nikakve sumnje u vezi sa činjenicom da preuzimajući kontrolu nad spiskom daje sebi prerogativ ne samo da odredi filozofski značaj tuđih doprinosa već i njihovu moralnu vrednost, čime odlučuje čija mišljenja treba poštovati, a čija odbaciti kao pogrešna ili korumpirana” (2006, 314).

građanke jednog društva „razmenjuju svoja viđenja [o tome koje su sposobnosti vredne] i debatuju o razlozima koje daju u prilog svom viđenju...” (Sen 2009, 324) u javnoj sferi.

Slično teorijsko-refleksivnom pristupu, međutim, deliberativno-demokratski pristup sam po sebi nije imun od epistemoloških i političkih problema. Prepuštanje zadatka određivanja vrednih ljudskih sposobnosti procesu javne rasprave i rasuđivanja, naime, ne može da osigura da će stavovi svih građana i građanki, pogotovo onih građana i građanka koji dolaze iz tradicionalno potlačenih i marginalizovanih društvenih grupa, biti ravnopravno zastupljeni i razmatrani budući da neki građani i građanki imaju više društveno-ekonomske moći od drugih građana i građanki, što može značajno da utiče na ishod deliberacije. Stoga, deliberativno-demokratski pristup određivanju vrednih sposobnosti takođe može dovesti do zanemarivanja nekih vrednih ljudskih sposobnosti. Povrh ovoga, ovaj pristup određivanju vrednih ljudskih sposobnosti ne može da osigura da će rezultat javne rasprave i rasuđivanja uživati politički legitimitet u supstantivnom smislu. Drugim rečima, deliberativno-demokratski pristup može dovesti do ishoda koji bi bili u suprotnosti sa liberalno-demokratskim moralnim principima; ovo je, međutim, neprihvatljiv rizik budući da su „neki ljudski problemi isuviše važni da bi bili prepušteni hirovima ili čak diktatu kulturne tradicije” (Nussbaum 2003, 47).

Imajući u vidu mane kako teorijsko-refleksivnog pristupa tako i demokratsko-deliberativnog pristupa projektu određivanja vrednih ljudskih sposobnosti, kako onda mogu i treba da se odrede vredne ljudske sposobnosti? Može li se pristupiti projektu određivanja vrednih ljudskih sposobnosti na način koji bi minimizirao epistemološke i političke mane sa kojima se oba ova pristupa suočavaju? Drugim rečima, da li ova dva načina određivanja važnih ljudskih sposobnosti mogu biti međusobno dopunjujući umesto međusobno suprotstavljeni kao što pozicije Nussbaum, s jedne strane, i Sena, s druge, nagoveštavaju? U narednim redovima, razmotrićemo upravo ova pitanja u cilju predlaganja mogućeg načina određivanja spiska vrednih ljudskih sposobnosti koji bi mogao da prevaziđe epistemološke i političke mane teorijsko-refleksivnog pristupa, s jedne, i demokratsko-deliberativnog pristupa, s druge strane.

4.2. TEORIJSKO-REFLEKSIVNI I DELIBERATIVNO-DEMOKRATSKI PRISTUP ODREĐIVANJU VREDNIH LJUDSKIH SPOSOBNOSTI U MEĐUSOBNOM DIJALOGU

Kako bismo predstavili mogući odgovor na pitanje kako mogu i treba da se odrede vredne ljudske sposobnosti, razmotrimo najpre jedno dublje, metateorijsko, pitanje koje leži u pozadini neslaganja između rodonačelnika pristupa zasnovanog na sposobnostima: naime, koju ulogu mogu i

treba da imaju društveno-politički teoretičari i teoretičarke u liberalno-demokratskom društvu ili društvu koje teži da bude liberalno-demokratsko?

Najpre, teoretičari i teoretičarke mogu biti „samotnjaci”. Samotnjaci su u potpunosti odvojeni od društveno-političke zajednice; proizvedene u „kulama od slonovače”, drugim rečima, njihove teorije niti imaju, niti teže da imaju praktičnu primenu. Ovo, međutim, nije odnos između društveno-političkih teoretičara i teoretičarki, sa jedne strane, i „stvarnog sveta” sa druge, koju Nusbaum i Sen podržavaju; njihov rad, zaista, vođen je idejom da su stvarni ljudi i njihovi životi moralno važni.

Drugo, teoretičari i teoretičarke mogu da budu, da se poslužimo platonovskim izrazom, „kraljevi i kraljice”. Uloga teoretičara i teoretičarki, prema ovom shvatanju, bila bi izjednačena sa ulogom donosioca političkih odluka. Shodno tome, teoretičari i teoretičarke bi svoj politički legitimitet da odrede važne sposobnosti koje jedno društvo treba da prihvati zasnivali na svom povlašćenom epistemološkom položaju, odnosno na svojoj stručnosti.

U sokratovskom duhu, najzad, teoretičari i teoretičarke mogu nastupati u političkom životu kao „građani i građanke”. Budući da su teoretičari i teoretičarke, prema ovom razumevanju, jednostavno članovi jednog društva poput ostalih, njihovi teorijski uvidi i praktični predlozi predstavljali bi predmet procesa javne rasprave i rasuđivanja. Drugim rečima, teoretičari i teoretičarke kao građani i građanke ne bi smatrali da im (pretpostavljena) istinitost njihovih teorija daje epistemički i politički legitimitet da ih samovoljno implementiraju; kako Majkl Volcer (Michael Walzer) piše, nasuprot tome, oni su posvećeni da „ispravnost svoje teorije ... brane u skupštini” (1981, 386).

Imajući u vidu ove moguće odnose između teoretičara i teoretičarki, sa jedne strane, i političkih procesa, sa druge, nije teško uvideti na koji način teorijsko-refleksivni pristup i deliberativno-demokratski pristup nisu nužno međusobno suprotstavljeni već međusobno dopunjujući načini određivanja važnih sposobnosti. U procesu određivanja važnih ljudskih sposobnosti, naime, teoretičari i teoretičarke mogli bi da zauzmu poziciju građana i građanki. Kako bi proces određivanja vrednih ljudskih sposobnosti izgledao u ovom slučaju?

Određivanje vrednih ljudskih sposobnosti, najpre, počelo bi sa teorijskom refleksijom. U ovoj fazi, tačnije, teoretičari i teoretičarke bi načinili prvobitan spisak vrednih ljudskih sposobnosti oslanjajući se na sopstvene promišljene sudove i uvide.

U svojstvu građana i građanki, potom, teoretičari i teoretičarke bi predstavili svoje uvide ostalim građanima i građankama o kojima bi se raspravljalo u javnoj sferi. Ova druga faza procesa određivanja vrednih ljudskih sposobnosti ima značajne prednosti. Kroz doprinos građana i građanki promišljanju o tome koje su ljudske sposobnosti potencijalno važne, teore-

tičari i teoretičarke imali bi priliku da čuju i nauče koje sposobnosti ljudi vrednuju i zašto. Shodno ovome, teoretičari i teoretičarke bi potom mogli da izvrše odgovarajuće promene u prvobitnom spisku vrednih sposobnosti ukoliko bi se pokazala potreba za tim. Na ovaj način umanjile bi se episte-mičke i političke mane teorijsko-refleksivnog pristupa.

Kako bi se izbegao rizik da uverenja građana i građanki predstavljaju „hir ili diktat kulturne tradicije”, međutim, teoretičari i teoretičarke bi prilikom promišljanja da li i šta treba izmeniti u prvobitnom spisku vrednih sposobnosti razmatrali argumente suprotstavljenih strana i principe na kojima oni počivaju (Wolff 2019); zbog svoje stručnosti i obučenosti, drugim rečima, teoretičari i teoretičarke predstavljali bi „medijatore” procesa javne rasprave i rasuđivanja, čime bi se osiguralo da su interesi svih građana i građanki ravnopravno i na pravedan način uzeti u obzir.

U trećoj fazi procesa određivanja vrednih ljudskih sposobnosti, najzad, teoretičari i teoretičarke bi ponovo predstavili rafinisan spisak vrednih ljudskih sposobnosti građanima i građankama kako bi se on potencijalno usvojio. U ovoj fazi procesa, rezultati prethodnih stadijuma bili bi analizirani i raspravljani kako bi oni građani i građanke koji možda gaje određene predrasude imali priliku da promene svoje prvobitne stavove u svetlu boljih argumenata, kao i da bi se postigao konsenzus oko vrednih ljudskih sposobnosti.²²

Ovakav proces određivanja vrednih ljudskih sposobnosti omogućava da, s jedne strane, demokratska deliberacija informiše teorijsku refleksiju; s druge, ovaj način određivanja vrednih ljudskih sposobnosti daje kritički uvid u ishod demokratske deliberacije oslanjajući se na teorijsku refleksiju. Drugim rečima, ovakav „dijaloški pristup” procesu određivanja vrednih ljudskih sposobnosti mogao bi da prevaziđe, ili barem da umanjí što je više moguće, nedostatke od kojih pate kako teorijsko-refleksivni tako i deliberativno-demokratski pristup ukoliko bi se oni koristili pojedinačno. Ovako iznesen, zasigurno, dijaloški pristup ostavlja mnoga pitanja neresenim. Detaljnije obrazloženje i odbranu ovog pristupa, međutim, ostavljamo za drugu priliku.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U okviru ovog rada analizirali smo pristup zasnovan na sposobnostima kao pojmovni okvir za procenjivanje ljudskog blagostanja, te kao normativnu

22 Ovakav način određivanja vrednih ljudskih sposobnosti je, po svemu sudeći, pozicija koju Nussbaum zapravo i zagovara; vredne ljudske sposobnosti koje ona identifikuje, ipak, (delimično) proizlaze iz životnih priča stvarnih osoba; pored toga, njen spisak vrednih ljudskih sposobnosti je „otvorenog tipa i podložan izmenama i preispitivanju” (Nussbaum 2006, 78), te predstavlja samo „osnov za ubeđivanje” (Nussbaum 2006, 80).

paradigmu za procenjivanje društvenog razvoja i društvene pravde. Oslanjajući se na aristotelijansko-marksovsko shvatanje ljudskih bića, zastupnici pristupa zasnovanog na sposobnostima ljudsko blagostanje posmatraju kroz odgovor na pitanje šta osobe zapravo mogu da rade i da budu, odnosno kroz sposobnosti koje ljudi imaju da ostvare određena objektivno vredna funkcionisanja.

Imajući u vidu ovo shvatanje ljudskog blagostanja, potom, razmotrili smo dva ključna načina na koji pristup zasnovan na sposobnostima može da se primeni u normativne svrhe. Naime, pristup zasnovan na sposobnostima predstavlja alternativno i bogatije viđenje društvenog razvoja, odnosno viđenje koje podrazumeva da ljudi imaju slobodu da ostvare svoje potencijale i da vode živote koje imaju razloga da vrednuju. Pored toga, pristup zasnovan na sposobnostima predstavlja i razvijeniji odgovor na jedno od ključnih pitanja liberalno-egalitarne teorije društvene pravde: jednakost u čemu?

Na kraju, razmotrili smo jedan od ključnih problema za pristup zasnovan na sposobnostima: naime, kako odrediti koje su ljudske sposobnosti vredne? Analizirajući teorijsko-refleksivni pristup koji zastupa Nussbaum, kao i deliberativno-demokratski pristup koji zastupa Sen, istakli smo da oba ova načina određivanja vrednih ljudskih sposobnosti pate od epistemoloških i političkih problema. Analizirajući uloge koje društveno-politički teoretičari i teoretičarke mogu da zauzimaju u liberalno-demokratskom društvu, kao i način na koji društveno-politički teoretičari i teoretičarke mogu da uzmu u obzir mišljenja građanki i građanki u formulisanju sadržaja vrednih ljudskih sposobnosti, nastojali smo da pokažemo da je izbor između teorijsko-refleksivnog pristupa i deliberativno-demokratskog pristupa određivanju vrednih ljudskih sposobnosti zapravo „lažna dilema”. Drugim rečima, predložili smo da se epistemološki i politički problemi koji se javljaju kod teorijsko-refleksivnog i deliberativno-demokratskog pristupa ako se koriste zasebno mogu razrešiti kroz „dijaloški pristup”, iako ovaj predlog zahteva dodatnu razradu.

BIBLIOGRAFIJA

- Anderson, Elizabeth. 2010. “Justifying the Capability Approach to Justice”. In: Harry Brighouse, Ingrid Robeyns (Eds.). *Measuring Justice*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 81–100.
- Arneson, Richard. 1999. “Human Flourishing versus Desire Satisfaction”. *Social Philosophy and Policy*, 16(1): 113–142.
- Bentham, Jeremy, [1780] 2007. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Mineola, NY: Dover Publications.
- Brandt, Richard 1979. *A Theory of the Good and the Right*. Oxford: Clarendon Press.

- Claassen, Rutger. 2014. "Capability Paternalism". *Economics and Philosophy*, 30(1): 57–73.
- Crisp, Roger. 2006. "Hedonism Reconsidered". *Philosophy and Phenomenological Research*, 73(3): 619–645.
- Daniels, Norman. 1996. *Justice and Justification: Reflective Equilibrium in Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dworkin, Ronald. 2000. *Sovereign Equality: The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Feldman, Fred. 2004. *Pleasure and the Good Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Fletcher, Guy. 2013. "A Fresh Start for the Objective List Theory of Well-Being". *Utilitas*, 25(2): 206–220.
- Gregory, Alex. 2016. "Hedonism". In: Guy Fletcher (Ed.). *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*. New York, NY: Routledge, pp. 113–123.
- Griffin, James. 1986. *Well-Being: Its Meaning, Measurement and Moral Importance*. Oxford: Clarendon Press.
- Harsanyi, John. 1977. "Morality and the Theory of Rational Behavior". *Social Research*, 44: 623–656.
- Heathwood, Christopher. 2016. "Desire-Fulfillment Theory". In: Guy Fletcher (Ed.). *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*. New York, NY: Routledge, pp. 135–147.
- Ibrahim, Solava. 2006. "From Individual to Collective Capabilities: The Capability Approach as a Conceptual Framework for Self-Help". *Journal of Human Development*, 7(3): 397–416.
- Ibrahim, Solava. 2020. "Individualism and the Capability Approach: The Role of Collectives in Expanding Human Capabilities". U: Enrica Chiappero-Martinetti; Siddiqur Osmani; Mozaffar Qizilbash (Eds.). *The Cambridge Handbook of the Capability Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 206–226.
- Jaggar, Alison. 2006. "Reasoning about Well-Being: Nussbaum's Methods of Justifying the Capabilities". *Journal of Political Philosophy*, 14(3): 301–322.
- Kagan, Shelly. 1994. "Me and My Life". *Proceedings of the Aristotelian Society*, 94: 309–324.
- Khader, Serene. 2011. *Adaptive Preferences and Women's Empowerment*. Oxford: Oxford University Press.
- Mill, John Stuart. [1863] 1998. *Utilitarianism* (Ed. Roger Crisp). Oxford: Oxford University Press.
- Miller, David. 1999. *Principles of Social Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Nima, Ali Al, Cloninger, Kevin M., Lucchese, Franco, Sikström, Sverker, Garcia, Danilo. 2020. "Validation of a General Subjective Well-Being Factor using Classic Test Theory". *Peer Journal* 8: e9193. <https://doi.org/10.7717/peerj.9193> (Pristupljeno: oktobar 2023).
- Nelson, Eric. 2008. "From Primary Goods to Capabilities: Distributive Justice and the Problem of Neutrality". *Political Theory*, 36(1): 93–122.
- Nussbaum, Martha C. 1988. "Nature, Functioning and Capability: Aristotle on Political Distribution". *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, (Supplementary Volume) 6: 145–184.
- Nussbaum, Martha C. 1992. "Human Functioning and Social Justice: In Defense of Aristotelian Essentialism". *Political Theory*, 20(2): 202–246.
- Nussbaum, Martha C. 1997. "The Feminist Critique of Liberalism". The Lindley Lecture, University of Kansas.
- Nussbaum, Martha C. 2000. *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, Martha C. 2003. "Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice". *Feminist Economics*, 9(2-3): 33–59.
- Nussbaum, Martha C. 2006. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Nussbaum, Martha C. 2011. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- OECD. 2013. "Measuring Subjective Well-Being". In: *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being*, Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264191655-7-en>. (Accessed October 2023).
- Parfit, Derek. 1984. *Reasons and Persons*. Oxford: Clarendon Press.
- Piketty, Thomas. 2022. *A Brief History of Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pogge, Thomas. 2004. "Can The Capability Approach Be Justified?" *Philosophical Topics*, 30: 167–228.
- Radovanović, Bojana, Konjović, Marko (ur.). 2020. *Blagostanje, razvoj i društvena pravda: uvod u pristup zasnovan na sposobnostima*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, John. 1993. *Political Liberalism*. New York, NY: Columbia University Press.
- Rawls, John. 2001. *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rice, Christopher. 2013. "Defending the Objective List Theory of Well-Being". *Ratio*, 26(2): 196–211.

- Robeyns, Ingrid. 2005. "The Capability Approach: A Theoretical Survey". *Journal of Human Development*, 6(1): 93–117.
- Sen, Amartya. 1979. "Equality of What?". *The Tanner Lectures on Human Values*. Stanford University.
- Sen, Amartya. 1993. "Capability and Well-Being". In: Martha Nussbaum, Amartya Sen (Eds.). *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press, pp. 30–53.
- Sen, Amartya. 1999. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Sen, Amartya. 2003. "Development as Capability Expansion". U: F. P. Sakiko; S. Kumar (ur.). *Readings in Human Development: Concepts, Measures, and Policies for Development*. Oxford: Oxford University Press, pp. 3–17.
- Sen, Amartya. 2004a. "Capabilities, Lists and Public Reason: Continuing the Conversation". *Feminist Economics*, 10(3): 77–80.
- Sen, Amartya. 2004b. "Elements of a Theory of Human Rights". *Philosophy and Public Affairs* 32 (4): 315–356.
- Sen, Amartya. 2009. *The Idea of Justice*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Sobel, David. 1994. "Full Information Accounts of Well-Being". *Ethics* 104 (4): 784–810.
- Ul Haq, Mahbub. 1995. *Reflections on Human Development*. Oxford: Oxford University Press.
- UNDP. 1990. *Human Development Report*. New York, NY: Oxford University Press.
- Walzer, Michael. 1981. "Philosophy and Democracy". *Political Theory* 9 (3): 379–399.
- Wolff, Jonathan; Reeve, Douglas. 2016. "Well-Being and the Disadvantaged". U: Guy Fletcher (ur.). *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*. New York, NY: Routledge, pp. 450–462.
- Wolff, Jonathan. 2019. "Method in Philosophy and Public Policy: Applied Philosophy versus Engaged Philosophy". U: Annabelle Lever; Andrei Poama (ur.). *The Routledge Handbook of Ethics and Public Policy*. New York, NY: Routledge, pp. 13–25.
- World Commission on Culture and Development. 1995. *Our Creative Diversity. Second Edition*. Paris: UNESCO.

SUMMARY

WHAT ARE WE CAPABLE OF DOING AND WHAT KIND OF LIVES CAN WE LEAD?: WELL-BEING, DEVELOPMENT AND JUSTICE

This paper focuses on the capability/capabilities approach as a conceptual framework for assessing human well-being and as a normative paradigm for assessing human development and social justice. The capability/capabilities approach represents an alternative and a richer view of social development; that is, a view which implies that people have the freedom to realize their potentials and lead lives that they have reason to value. Moreover, the capability/capabilities approach defends the idea that social justice requires the provision of certain valuable capabilities to all citizens at least to the level required for a dignified life. This paper pays special emphasis on one key problem which besets the capability/capabilities approach: namely, which capabilities are valuable? How should they be determined? By analyzing the “theoretical-reflective approach” and the “deliberative-democratic approach” as mutually opposed approaches to the project of determining valuable human capabilities for normative purposes, we argue that it is possible to combine these two approaches in a fruitful way.

KEYWORDS: human capabilities, functionings, capability/capabilities, well-being, development, justice.